

„AZ ÚR SZÍNE ELŐTT JÁROK AZ ÉLŐK FÖLDJÉN”
(ZSOLT 116:9)
A HALÁLBÓL VALÓ SZABADÍTÁS MOTÍVUMA
A ZSOLTÁROK KÖNYVÉBEN

Hamar Zoltán
PRTA – Pápa

1. A halálból szabadítás magyarázattörténete; 2. A halál; 3. Szabadítás a halálból

Az ókori Izráel költészete meglepően gazdag olyan kijelentésekben, amelyek az Ószövetség emberének halállal szembeni reménységéről, – sőt mi több – halállal szembeni győzelméről tanúskodnak. A keresztyénség hosszú évszázadokon át az Ószövetség világát nagyon is eviláginak, csak a földi létre irányulónak tartotta, s attól a halál kihívására csak előképeiben, próféciáiban várt választ, míg az Újszövetségnek a halottak testi feltámadásáról és az örök életről szóló, immár leplezetlen tanításában a végérvényes, definitív megoldást ismerte fel. Ámbár ennek a hagyományos felfogásnak alapjaiban igazat kell adnunk, le kell szögeznünk, hogy az Ószövetség igenis tud, mégpedig bámulatosan sokat tud egy *bizonyos* halálból való *bizonyos* megszabadításról, s így van nagyon is konkrét válasza az e világban a halállal szembenéző ember számára, s nem pusztán „előszó” az Újszövetséghez.

A halál fölé kerekedés bizonyossága, a jövő fenyegetéseivel való bizalomtelves szembenézés csendül ki a zsoltáriró hálaadó énekéből: „Az ÚR színe előtt járok az élők földjén” (Zsolt 116:9), azaz ezek után az élők soraiban lehetőségem lesz az ÚR jelenlétét megtapasztalnom, Őt dicsérnem (vö. 2. v., 13. v., 17. v.), s nem kell a halottak országában az ÚRtól elszakítva létezni. Ezt a derűs kijelentést a zsoltáros azután teszi, hogy körülfonták a halál kötelei, s a Seoltól való rettegés fogta el őt (3. v.), azaz halálos veszedelembé került, s segítségül hívta az

URat az életveszélyben („mentsd meg életemet” 4.v.), az Isten pedig megmentette a halálból (8. v.), mert számára drága híveinek halála (15. v.).

Ez a halálból való szabadítás nemcsak a Zsolt 116 írójának tapasztalata, hanem sok helyütt olvasunk a Zsoltárok könyvében arról, hogy a Seolból / halálból / sírból az ÚR megszabadította az imádkozót: „URam, kihoztál engem a holtak hazájából” (30:4), „hiszen megmentettél engem a haláltól” (56:14), „a sír mélyéből is kimentettél” (86:13), „kihozta őket a sötétségből, a halál árnyékából” (107:14).¹ Máshelyütt pedig a kegyes bízik az Isten szabadításában: „nem hagysz engem a holtak hazájában” (16:10), „de az Isten engem kivált a holtak hazájából” (49:16), „megmenti őket [az istenfélőket] a haláltól” (33:19), „a mi Urunk kihoz a halálból is” (68:21). Jogosan felmerül azonban a kérdés, hogy ezeket a lelkes szavakat hogyan lehet összeegyeztetni az Ószövetség más kijelentéseivel, melyek szerint „nem jön vissza, aki leszáll a holtak hazájába, nem tér vissza házába többé, lakóhelyén sem tudnak róla többé” (Jób 7:9k), „még fának is van reménysége: ha kivágják újból kihajt ... de az ember nem kel föl, ha egyszer lefeküdt: az egek elmúltáig sem ébrednek fel, nem serkennek fel alvásukból” (Jób 14:7, 12)?² Itt a Zsoltárok könyvében a halottak közül való feltámadásról lenne szó újszövetségi értelemben? Miféle halálról és miféle szabadításról beszélnek a zsoltárirók? Mielőtt a továbbiakban e két kérdésre keresnénk a választ, tekintsük át, hogy a halálból való szabadítás e problémáját a kutatás hogyan igyekezett megoldani!

1. A HALÁLBÓL SZABADÍTÁS MAGYARÁZATTÖRTÉNETE

Az ógyház és a középkori egyház Péter pütkösi exegéziséből kiindulva értelmezte azokat a halálból való szabadításról szóló bizonygatóteteleket, amelyek a Zsoltárok könyvében találhatóak. Péter apostol a Zsolt 16:8-11 verseket idézte (ApCsel 2:25-28), s különösen a Zsolt 16:10 verséhez („nem hagysz engem a holtak hazájában, nem enged, hogy híved leszálljon a sírba”) fűzi azt a magyarázatot, hogy ezt Dávid nem magáról mondta, hiszen ő meghalt (ApCsel 2:29), hanem „prófétaként” (profhth~ ouh uparcwn 30. v.) és „előretétekintve” (proi> dwn 31. v.) Krisztus feltámadásáról beszélt (31k v.).³ A péteri igehirdetés hermeneutikája tehát abban áll, hogy a Zsoltárok könyvében a halált testi halálnak kell érteni, a belőle való szabadítást pedig Jézus

¹ Ld. még Jón 2:7: „kiemeltem életemet a sírból”.

² Dávid is így érvel Betsabé gyermeke halála után abbahagyva a böjtölést: „De most, hogy meghalt, miért böjtöljek? Vissza tudom-e még hozni őt? Én megyek majd őhozzá, de ő nem tér vissza hozzám.” (2 Sám 12:23).

³ Később Pál apostol is ebben az értelemben magyarázta — bár rövidebben — a Zsolt 16:10-et a pizidiai Antiókhia zsinagógájában (ApCsel 13:35-37).

feltámadására kell prófétikusan vonatkoztatni. Ez a modell – gyakran allegóriává szélesedve – évszázadokra meghatározó volt a magyarázattörténetben.⁴

Ezt a tipológiai jellegű prófétikus értelmezést a reformátorok közül még Luther is követte, s csak Kálvin szólaltatta meg először meglepő tisztánlátással e szövegek *sensus litteralisát* (szó szerinti értelmét szemben az átvitt, prófétikus jelentéssel). Pl. a Zsolt 56:14-hez („megmentettél engem a haláltól”) fűzött magyarázatában azt írja: a zsoltáros „világosan bevallja, hogy életét egyedül az ÚRnak köszönheti, azt az életet, melyet elvesztett volna, ha csodálatos módon nem tartatott volna meg”.⁵ Ugyanakkor még ő sem tudott elvonatkoztatni korában uralkodó halálfelfogástól, s ezért kényszerült arra, hogy pl. Zsolt 9:14-ben a „halál kapui” kifejezést „metaphorice” értse, a 30:4-ben pedig „forma loquendi”-ről beszéljen, mikor Dávid holtak hazájából való kivételéről olvasunk.⁶ Kálvin tehát nem Jézus feltámadásának előképét látja a halálból szabadulásról szóló versekben, hanem igyekszik azok elsődleges értelmét feltárni, de ezt az értelmet szerinte mégis költői alakzatok közvetítik.

A XX. sz. első felének magyarázóí is ezen a vonalon haladtak, s a sémiták „eleven képzelőerejének” (Bertholet), „a keleti emberek izzó szenvedélyességének” (Gunkel) tulajdonították a halálból szabadítás beszámolóit, melyek „képletesen”, „túlzóan” (Baumgartner), „hiperbolikusan” (Gressmann), „egészen fantasztikusan” (Gunkel) ábrázolják a történeteket „költői formában” (Stamm). E halálból való szabadulást prózaian és objektív módon egyszerűen csak „a korai haláltól való megmenekülésként” (Nötscher), vagy „betegségből való gyógyulásként” (Baudissin) kell érteni.⁷ Ennek az értelmezésnek az a gyengéje, hogy egy nehezen érthető kifejezést csak akkor kell metaforának, költői alakzatnak érteni, ha szó szerinti értelmezésének kimerültek a lehetőségei.

⁴ Tanulságos áttekinteni pl. a görög egyházatyák Zsolt 116-ról (LXX: Zsolt 114) szóló fennmaradt kommentárjait és homíliáit (Athanasius Alexandrinus: *Expositiones in Psalmos*, PG 27: 469-42, Basilius: *Homiliae super Psalmos*, PG 29: 484-94, Chrysostomus: *Expositiones in Psalmos*, PG 55: 315-19, Eusebius: *Commentaria in Psalmos*, PG 23: 1357-60, Origenes: *Selecta in Psalmos [Dub.] (fragmenta e catenis)*, PG 12: 1573-76, Theodoretus (Chyrrensis): *Interpretatio in Psalmos*, PG 80: 1796-1800). E szerzők pl. egyöntetűen a zsoltár 9.v-ben található „élők földjén” kifejezését a túlvilági, üdvözült életre vonatkoztatják, hiszen e földi életben nagyon is jelen van a halál.

⁵ „Confirmat ..., se vitam suam Deo acceptam ferre, quia perierat, nisi mirabiliter servatus foret” (CR 59,553).

⁶ A reformátorok közül Kálvin Zsoltárok könyve magyarázatáról a halálból szabadítás témáját illetően H.-J. Kraus írt érdekes tanulmányt („Vom Leben und Tod in den Psalmen”, in *Biblisches-theologische Aufsätze*, 1972, 258-77.).

⁷ A felsorolt szerzők idézett helyeit ld. Barth, 14k.

A XIX. sz. végén és a XX. sz. elején a vallástörténet bűvöletében az Ószövetség kutatóit olyan kérdések foglalkoztatták, mint halhatatlanság, örök élet, élet a halál után, feltámadáshit, lelkekben való hit. A vallástörténet XIX. sz.-i fellendülése után általános és új szempontokat kínáló új tudományág követői a halálból való szabadítást is megpróbálták ennek fényében, szó szerint értelmezni, s ebben a primitív kultúrákban akkor felfedezett animizmus nyújtott segítséget. Ez a hit az antropológia területére átvive azt a meggyőződést jelentette, hogy az ember két különálló részből áll: egy anyagi testből és egy anyagtalan lélekből. A lélek ideiglenesen (alvás, gyengeség, betegség) vagy véglegesen (halál) elhagyhatja a testet. A Zsoltárok könyvében leírt halál tehát a léleknek ideiglenesen a Seolba távozása, a szabadítás pedig a léleknek a testbe visszatérése. A primitív népek felfogása szerint a testi gyengeségnek a lélek távolléte az oka, de az animizmusnak az Ószövetségben alig találjuk nyomát, s még ha fel is tűnik, akkor is csak a népi vallásosság legfeljebb megtúrt jele lehet. Hiszen pl. a test és lélek elkülönülését feltételező halottidézés bár előfordult az Ószövetségben (1 Sám 28:7kk, vö. Ézs 8:19kk), de szigorúan tiltott volt (ld. Lev 19:31, 20:6,27, Deut 18:11, Ézs 8:19k).⁸ Másrészt az Ószövetség szerint a halál után nem folytatódik az élet, s a test és a lélek elválaszthatatlan egységet képeznek, úgyhogy a testtel együtt a lélek is meghal.⁹

A halálból való szabadítás értelmezésében a döntő fordulatot J. Pedersen jelentette,¹⁰ aki következetesen realista módon — tehát olyan kategóriák félretételével, mint „költői alakzat”, „képes beszéd”, „hiperbola” — magyarázta a szabadítás értelmét, s az Ószövetség életről és halálról való felfogásában találta meg az interpretáció kulcsát. Ezen a csapáson indult tovább Christoph Barth is,¹¹ aki a témát németes alaposággal feldolgozta. Azóta az ő eredményeik széles körben elfogadásra találtak az ószövetségi tudományban.¹²

⁸ Egyébként is a holtak nem tudnak semmiről (Préd 9:4-6, vö. Jób 7:9, 14:21; bár néhol a [D] „tudni” igéből származó ׀[D] főnév „az ismerők, tudók” utal a halottak lelkeit megidézőkre, ld. Lev 19:31, Deut 18:11, 1 Sám 28:3, 9, Ézs 8:19 stb.).

⁹ Ld. Num 31:19, Bír 16:30, 2 Sám 19:6, 1 Kir 19:4, Ez 13:19, Jón 4:8. Test és lélek elválaszthatatlan egységet képez: test lélek nélkül csak por lenne, lélekről csak egy konkrét testtel összefüggésben lehet beszélni, mely annak külső megjelenést, látható jelenvalóságot kölcsönöz. Testnek és léleknek a halál állapotában is közös a sorsa.

¹⁰ J. Pedersen, *Israel. Its Life and Culture I-II*, Copenhagen 1926, kül. 153kk, 460-70.

¹¹ Ch. Barth, *Die errettung vom Tode in den individuellen Klage- und Dankliedern des Alten Testaments*, Zollikon 1947.

¹² Ld. pl. H.W. Wolff, *Az Ószövetség antropológiája*, Budapest 2001, 12. § (127-48.), H.-J. Kraus, *Theologie der Psalmen* (Biblischer Kommentar Altes Testament XV/3), Neukirchen-Vluyn 1979, 6. § 5. „Leben und Tod” (204-11.), C. Westermann, „Gesundheit, Leben und Tod aus der Sicht des Alten Testaments”, in *Erträge der Forschung am Alten Testament, Gesammelte Studien III* (Theologische Bücherei 73), München 1984, 152-65, W. Zimmerli, *Die Weltlichkeit des Alten Testaments* (Kleine Vandenhoeck-Reihe 327 S), Göttingen 1971, 9. fejezet („Tod und Leben”, 111-24, különösen 119.). Csak Gerhard von

2. A HALÁL

Miféle halál hatalmába kerültek a zsoltárirók, s miféle Seolba jutottnak érezték magukat? Térjünk vissza a Zsolt 116-ra, melynek szerzője azért ad hálát – amennyire ez kivehető e zsoltár többnyire nagyon általános leírásából –, mert megszabadult abból az állapotból, melybe azáltal került, hogy rútul becsapták, vagy szemenszedett hazugságot terjesztettek róla, s ez úgy elkésérítette, hogy így szól: „Kétségbeesésben mondtam: Minden ember hazug!” (11. v.). Ezt a kétségbeesést írja le úgy a zsoltáros, hogy „körülfogtak a halál kötelei, a Seoltól való rettegetés fogott el engem” (3. v.), majd pedig ebből a lelkiállapotból kikerülést úgy érzékeli, hogy az ÚR megmentette őt a halálból (8. v.). Egy szóval: a hazugságnak kiszolgáltatottság lelkiállapota a zsoltáros számára a Seolt jelentené?

Milyen más élethelyzetekben érzi úgy a zsoltáriró, hogy a halál hatalmába került?

Ilyen élethelyzetekről az egyéni panaszszoltárok és az egyéni hálaadó zsoltárok számolnak be. Az előbbi arról a nyomorúságról beszél, melyben éppen az imádkozó található, az utóbbi pedig a már elmúlt állapotra tekint vissza. Míg általában a panaszszoltár ad pontosabb, felismerhetőbb képet a szükséghelyzetről, addig a hálaadó zsoltárokban gyakoribb a szorongattatás halállal való azonosítása.

A konkrét élethelyzet megállapítását nemcsak a sok esetben túlságosan általános és költői leírás nehezíti, hanem az is, hogy gyakorta egy szükséghelyzet leírásának elemeit a költő átviszi más szükséghelyzet leírására is, vagy pedig egy konkrét szenvedést a zsoltáros egészen más természetű szimptomák halmozásával nehezen felismerhetővé tesz.

Hogy nem egészen légből kapott a zsoltárok mögött konkrét élethelyzetet feltételezni, azt a Zsoltárok könyvében a Zsolt 107 mutatja, mely egy hálaadó ünnep liturgiája, melynek során a különféle szorultságban levők egyenként köszönetet mondanak a szabadulásért a templomban: a pusztában eltévedők (4-9. v.), a börtönben sínylődők (10-16. v.), a betegek (17-22. v.), a tengeri veszedelembe kerülők (23-32. v.) mind szóhoz jutnak. Ők mindannyian „az ÚRhoz kiáltottak nyomorúságukban, és megszabadította őket szorult helyzetükből” (6.,

Rad gyakorol némi kritikát, de alapjában egyetért Barth-tal („Gerechtigkeit’ und ‘Leben’ in der Kultsprache der Psalmen”, in *Gesammelte Studien zum Alten Testament* [Theologische Bücherei 8], München 1958, 225-47. = *Festschrift für Alfred Bertholet*, Tübingen 1950, 418-37). A modern bibliakutatásban szinte egyedüliként Dahood igyekszik a Zsoltárok könyve halálból való szabadításról szóló kijelentéseit halhatatlanság és feltámadáshit összefüggésében megérteni (*Psalms III* [The Anchor Bible], Garden City, xli-lii). A továbbiakban jelen tanulmány is Barth idézett művének megállapításait veszi alapul.

13., 19., 28. v.). Ilyen „kiáltásokat” őrizett meg számunkra a Zsoltárok könyve.¹³

Azon élethelyzetek között, melyeket fel lehet ismerni a zsoltárokban, leggyakoribb a *betegség*,¹⁴ ami nem csoda, mert a betegség miatti panasz a panaszzsoltárok ősfarmája, melyből a többi, más nyomorúságot leíró panaszzsoltár fokozatosan kiforrott. Ennek nyoma az, hogy a többi szorultság leírására is gyakran alkalmazzák a zsoltárirók a betegség leírásának elemeit.

A betegség leírása évszázadokon át alig változó formában történik: a leírás alanyból és állítmányból álló egyszerű mondatok gondolatpárhuzam formájában történő halmozásából áll, melyben az ige a szenvedés formáját, a főnév az érintett testrészt nevezi meg.¹⁵ Lehetetlen azonban e leírásokból megállapítani, hogy konkrétan mely testrész a beteg, mert a zsoltárosok felfogása szerint ha egy testrész beteg, akkor az egész test — sőt a lélek is — az.¹⁶ Mindenütt megfigyelhető az a tendencia, hogy a betegség az egész emberre kiható radikális fenyegetés. A panaszkodó beteg számára ugyanis fontosabb, hogy betegsége súlyosságát ecsetelje, mint hogy pontos kórképet adjon. Minden betegség meghatározó és közös eleme a gyengeség, tehetetlenség.¹⁷

A betegség okozta szenvedéseket még sokszor nehezíti ellenségeskedés is, nemcsak korábbi gyűlölői (gonoszok, istentelenek) részéről, hanem rokonai közül is,¹⁸ akik ellenségesen viselkednek vele, mivel a betegségét valamilyen bűn jelének tartják.¹⁹ Sőt az Isten is elhagyja,²⁰

¹³ Vannak más ószövetségi helyek, ahol a zsoltárok és Sitz im Lebenjük tetten érhető. Jób könyvében együtt találjuk a konkrét élethelyzetet, és a belőle fakadó panaszzsoltárokat. Gen 28:20kk, 2 Sám 15:7k esetén fenyegető veszedelem, Bír 11:30kk-ban ellenség fenyegetése, 1 Sám 1:11-ben gyermektelenség jelenti azt a helyzetet, melyben az imádság ill. fogadalom születik.

¹⁴ Betegség állhat a következő panaszzsoltárok mögött: Zsolt 6, 13, 22, 27, 28, 31, 35, 51, 71, 88, 102, 109, ill. a következő hálaadó zsoltárok mögött: Zsolt 30, 32, 41, vö. Ézs 38:10-20.

¹⁵ Ld. Zsolt 6:3k, 31:10k, 38:4kk. Gyakoriatok is a betegség leírásánál: Zsolt 22:15, 31:13, 63:2.

¹⁶ Ld. Zsolt 6:3k, 13:3. Jób könyvének panaszai is számos helyen mutatják, hogy a betegség nemcsak a testre (2:5, 7; 7:5; 17:7; 18:13; 19:20; 30:17; 33:19kk), hanem egyúttal a lélekre is (16:13; 19:27; 23:16; 30:16, 27) hatással van.

¹⁷ A héber a betegség és testi gyengeség kifejezésére ugyanazt az igét használja (hlj), ahogy a görög nyelv is (αἰσθενω). A betegség és a halál lényegi rokonságát az is jelzi, hogy az Ószövetség több helyütt a halottak birodalmának lakóit μαθηρῶν „gyengék” névvel illeti. (A halálnak tehát nincs köze a megsemmisüléshez, a halott nem szűnik meg létezni, hanem végzetesen elgyengül.)

¹⁸ Ld. Zsolt 55:13.

¹⁹ Nemcsak a rokonok, hanem általában a kívülállók is a beteg szemére vetnek konkrét bűnököt (Zsolt 13:3, 27:10kk, 32:12, 19, 35:15kk, 41:6kk, 69:5, 27, 39:11, 88:9 stb.), melyek azonban a beteg valódi bűneivel nem esnek egybe. Így válnak a kívülállók hamis vádlókká, ellenségekké (Zsolt 27:10, 31:12, 19, 38:12, 41:10, 88:9, 19, 109:5kk), akikkel szemben a beteg hangsúlyozza ártatlanságát (Zsolt 27:12, 31:19, 32:2, 35:7, 19, 28:20,

elveti²¹ a beteget, elrejtí tőle²² arcát vagy – ami ugyanazt jelenti – haraggal felé fordítja,²³ s nem akarja őt meghallgatni,²⁴ s így a beteg úgy érzi magát, mintha fogoly lenne, akinek segélykiáltását a mélyből senki nem hallja.²⁵

A legtöbb betegségről szóló zsoltárban azonban másféle nyomorúság leírása is megtalálható (ellenségeskedés, fogság, szegénység, balsors, szégyen). Ez a jelenség magyarázható abból a tényből, hogy ezek közül sok lehet a betegség következménye (pl. szégyen, megvetés, rokonok ellenségeskedése), vagy éppen fordítva, a testi betegség lehet különféle lelki nyomorúság következménye (ld. pszichés eredetű, pszichoszomatikus betegségek).²⁶ Természetesen e többféle nyomorúság együttes előfordulása lehet költői eszközök (hasonlat²⁷ és metafora²⁸) használatának is az eredménye.

A panaszzsoltárok célzásai és a hálaadó zsoltárok explicit kijelentései szerint a betegséget a zsoltáríró úgy éli meg, mint a halottak birodalmába való reális kerülést, s nemcsak mint annak elővételezését.

A betegség mellett a *fogság* is a zsoltáríróban halál érzetét kelti. A fogság képére utalnak a „börtön, kötél,²⁹ bilincs, megszabadítani, szabadon engedni” szavak.³⁰ Hogy néhány zsoltár esetében a hátérben

41:13, 69:5, stb., Jób 6:24, 30, 9:17, 20, 10:7, 13:23 stb.). E szituációból érthető számos, az Újszövetség fényében merésznek, önteltnek ható, büntelenséget posztuláló védekezés.

²⁰ Ld. Zsolt 22:2, 38:22, 71:11, 88:6.

²¹ Ld. Zsolt 51:13.

²² Ld. Zsolt 13:2, 22:25, 27:9, 30:8, 69:18, 88:15, 102:3, vö. Jób 13:14, Ézs 53:3.

²³ Ld. Zsolt 31:17, vö. 34:16k, Lev 20:5.

²⁴ Ld. Zsolt 22:25, 31:3, 39:13, 69:17, vö. Jób 9:16.

²⁵ Ld. Zsolt 88:9, vö. 116:3,16, Jón 2:6k, Jób 13:27, 22:10, 36:9.

²⁶ A pszichogén betegségek tünetei gyakran feltűnnek a panaszzsoltároknak: álmatlanság (Zsolt 6:7, 22:3, 77:3,5), étvágytalanság és fogyás (Zsolt 22:18, 102:5k, 109:24), gyengeség, kimerültség (Zsolt 31:10k, 88:16), fájdalomérzet, belső forróság érzése (Zsolt 32:4, 39:4, 102:5), szorongás, üldözöttségérzet (Zsolt 69:22), elidegenedés.

²⁷ A zsoltáríró magát hasonlíttja összetört edényhez (31:13), elszáradt növényhez (32:4), sükethez és némához (38:14), molyhoz (39:12), féreghez (22:7), kiöntött vízhez és megolvadt viaszhoz (22:15).

²⁸ A panaszkodó nevezheti magát metaforikus értelemben betegnek, ha úgy érzi, hogy bűne éppoly nagy, szenvedése éppoly elviselhetetlen, reményése éppoly elvesztett, mint egy beteg emberé. Jeremiás próféta például a betegség képeinek felhasználásával beszél prófétai sorsának nehézségeiről (Jer 15:17, 17:14, 20:9k), ill. más alkalommal is (Jer 4:19, 8:18, 21, 23:9, 45:3). Jól ismert ezen kívül a bűnös és megbüntetett nép betegként való leírása az Ószövetségben (ld. pl. Hós 5:12k, Jer 3:22, Ézs 64:5), bajának verés-ként, sebként (חֲקָמָה, חֲקָמָה) való feltüntetése (Hós 6:1, 11, 11:3, 14:4k, Ézs 1:5, 30:26, Mik 1:9, Jer 6:14, 8:11, 15, 22, 14:17, 19, 30:12kk, 46:11, 51:8); a nép boldog állapotának helyreállítására ekkor a apr „gyógyítani” ige használatos.

²⁹ Ld. Zsolt 18:6, 116:3 (vö. 1Pét 3:19, Jel 20:7).

³⁰ A Seolnak vannak kapui (רִבְעֵי זְרוֹעֹת זְרוֹעֵי שְׁאוֹל Zsolt 9:14, 107:18, Jób 38:17, Ézs 38:10), reteszei (דְּבַר יָדַי Jób 17:16, Jón 2:7, ld. „az alvilág [mélységének] kulcsai” Jel 1:18, 9:1, 20:1). Innen érthető, hogy az evilági börtön hogyan emlékeztetheti a szenvedőt a Seol fogságára.

valódi, szó szerinti fogságot tételezhetünk fel, azt a Zsolt 107 liturgiája valószínűsíti, ahol fogságból szabadultak is hálát adnak a szabadításért (10-16. v.). Ők a börtönt a halál árnyékában ülésnéként élték meg (10. és 14. v.). Jeremiás próféta panaszénekei is valószínűleg szó szerinti börtönményekre mennek vissza. Ilyen szó szerinti fogságban keletkezhetett a Zsolt 142 és 143. Máskor a fogság metaforikusan más szorongatottságra, bezártságra utal (ld. fentebb a betegségnek fogságként való felfogását). A normális életfunkciók gyakorlásának mindenféle korlátozása átvitt értelemben fogságnak számít.³¹

Az *ellenségeskedés* a panaszszoltárokból csaknem állandó elem, míg a hálaadóakból majdnem teljesen hiányzik. Az ellenségeskedés lehet egy másik, elsődleges nyomorúság következménye, ill. ritkán maga az elsődleges ok a panaszra. Az utóbbi esetben elsősorban háborúról lehet szó, mert az ilyen szoltárokból a panaszt király teszi (Zsolt 18 és 144).³² Sokkal gyakoribb azonban az első, tehát más nyomorúsággal együtt előforduló ellenségeskedés: az ellenségeskedés alapja általában az, hogy minden baj oka valamilyen bűn.³³ Így betegség, gyermek vagy anyagi javak elvesztése, váratlan megszégyenülés és szegénység az érintettek gyakran izoláltságot,³⁴ szemrehányást, csúfolódást, megvetést és ellenségeskedést szerez. Az ellenségeskedés sokféle formában fejeződik ki tettekben (pl. harc, háború) és szavakban (hírbe hozás, rágalom, szemrehányás, vádaskodás egy harmadik előtt;³⁵ kicsúfolás, káröröm³⁶). A támadások leírására sokszor szolgál a (hajtó) vadászat (háló, kötél, csapda, verem), háború (bekerítés, nyíl, íj, kard, ostrom), vadállatok (oroszlán), útonállók és vihar képe.

Az ellenségeskedés megtapasztalása is lehet a panaszt tevő számára a halál birodalmában tartózkodással egyenértékű,³⁷ ha az ellensé-

³¹ Pl. az ellenség szorongatása, az imádkozó hite, vagy hamis vádak miatti zaklatás és üldözés (Zsolt 18:19k, 30, 49, 144:11), szegénység, balsors, gyámoltalanság, lelki szűkségek (Zsolt 54:9, 56:14, vö. Ézs 61:1).

³² Elképzelhető azonban az is, hogy később a nép tagjai is mondtak panaszéneket ellenségeskedés miatt háborúban, diaszpórában pogányoktól körülvéve, vagy személyes környezetükben kialakult konfliktus miatt.

³³ Jóbot barátai a betegsége miatt vétkesnek tartják, s titkos bűnnel gyanúsítják meg. Az ÚR szolgálja „fájdalmak férfija, betegség ismerője”, s ezért Izráel rajta az ÚR büntetését látta, s megvetendőnek tekintette (Ézs 53). Míután Dávidot fia elűzte Jeruzsálemből, a király megvetés és tényleges támadás céltáblája is lett (2 Sám 16:5kk).

³⁴ Ld. Zsolt 38:12, 69:9, 88:19, vö. Jób 19:13k.

³⁵ Ld. Zsolt 10:7, 27:12, 35:11, 38:13, 20k, 41:6k, 52:4, 55: 4, 10, 57:5, 59:13, 62:5, 64:7kk, 69:5k, 71:10kk, 86:14, 109, vö. Jer 20:10, Jób 16:10, 19:2kk).

³⁶ Ld. Zsolt 22:8, 35:16, 19, 42:11, 69:10k.

³⁷ Míg az ószövetségi felfogás szerint az élet elengedhetetlen része a közösség az embertársakkal (elsősorban rokonokkal, barátokkal), addig a halál minden korábbi emberi kapcsolat elvesztését jelenti, ami eddig az élők világához, s így magához az élethez kapcsolta az embert. Seol a „feledés földje” (Zsolt 88:13). Az élők világából nyomtalanul

(l ph);⁵⁴ baj (h[r]) és szorult helyzet (hrx).⁵⁵ E szavak szinte mindegyike utalhat betegségre, sok közülük ellenségeskedésre is.

Ezeket az élethelyzeteket tehát a zsoldárírók úgy élték át, hogy a sír közelében érezték magukat, sőt egyenesen a Seolba szállónak, noha nyilvánvalóan a mai fogalmaink szerint életben voltak, az – orvosi műszóval élve – exitus nem állt be. Ilyen esetekben a halottak birodalmába kerülés túl általános tapasztalat, hogy pusztán költői képnek, túlzásnak, hiperbolának vagy metaforának tartsuk. A zsoldárírók reálisan érezték szorult helyzetükben a halál árnyékának rájuk vetülését, a halál köteleinek ellenállhatatlan vonzását, s a halál kapuiban, vagy egyenesen a Seol markában találták magukat. Nem pusztán „lélemben”, a fantáziájuk révén, a költői képzelet szárnyain szálldosva érezték a Seol közelségét, hanem valóságosan, a saját bőrükön és testükben tapasztalták azt meg. Életerük szűkülésében, életük fogyásában már a halál erői nyilvánulnak meg. A halál ezen élethelyzetekben agresszíven kilép a birodalmából,⁵⁶ s behatol az élet területére, s hozzálát a meghódított területen a maga uralmát kiépíteni, a leigázott területet lassan saját magáévá átalakítani. Míg az életre az jellemző, hogy az embernek ideje van a benne, helyzetében potenciálisan meglévőt kibontakoztatni, addig a halál a *betegség* révén már elkezd megfosztani az embert az idejétől. Az élet szabad mozgási és kibontakozási lehetőséget, azaz szabadságot jelent, a halál a *fogság* révén erősen korlátozza e lehetőségeket egészen addig, amíg az emberekből [„gyenge”], azaz a Seolban céltalanul bolyongó árnyak lesznek. Az élet elképzelhetetlen emberrel és Istennel való közösség nélkül, s a halál az *ellenségeskedés* által elkezd az emberi közösséget rombolni, egészen addig, amíg az a „felejtés földjén” teljesen meg nem szűnik, s az Istennel való kapcsolatot is fel nem számolja az Isten arcától elrejtettséggel, azáltal, hogy elnémítja az élet fő jellemzőjét, az ÚR dicséretét.

A zsoldáríró reálisan, valóban a Seol hatalmában érzi magát, de még egyelőre csak részlegesen. Állapota hasonló a halottakéhoz, de nem azonos azzal: lényeges ponton eltér attól abban, hogy nem teljes és korlátlan a Seol hatalma. A halál árnyéka vetül még csak a szükségben szenvedőre, s egyelőre csak a halál kapuiban áll,⁵⁷ de a halál már teljes súlyával ránehezedik. A zsoldáros soha nem azonosítja magát

⁵⁴ Betegről: Zsolt 13:5, 27:11, 30:7, 31:9, 35:15, 38:17k, 109:24, ellenség által háborítottól: Zsolt 18:37, 56:7, 14, 57:7, 140:5, 141:9, bizonytalan: Zsolt 5:9, 10:6, 17:5, 26:12, 34:6, 40:3, 55:23, 62:3, 7, vö. 1 Sám 2:4, Péld 13:17, 17:20.

⁵⁵ Beteg emberről: Zsolt 22:12, 31:8, 77:3, fogolyról: Zsolt 107:12, 142:3, ellenség által szorongatottól: Zsolt 54:9, 138:7, bizonytalan értelemben: Zsolt 86:7, 116:3, 118:5, stb.

⁵⁶ A halál ezen offenzív vonását fejezik ki azok a képek, melyek azt egy minden élőt elnyelni akaró szörnyhöz hasonlítják: Zsolt 18:5, 116:3, Ézs 5:14, Hab 2:5, Péld 27:20, 30:16.

⁵⁷ Ld. pl. Zsolt 88:4, 107:18, vö. Jób 33:22.

egy halottal — még ha a Seolban érzi is magát, csak hasonlónak (K) prepozíció) érzi magát hozzájuk.⁵⁸ A szakadék szélén áll, s elvesztette lába alól a biztos talajt.⁵⁹ Képtelen önmagán segíteni, de más sincs, aki segítene.⁶⁰ Ha Isten azonban azonnal nem avatkozik be, hamarosan késő lesz. Számára még a panasz pillanatában nincs késő, de a halottak számára igen.⁶¹ Ezért kiált fel gyakran és jellemző módon a panaszzsoltárok írója: „siess!” (hvlj, ⁶² rhm⁶³).

3. SZABADÍTÁS A HALÁLBÓL

Hogyan írják le a panasz- és hálaadó zsoltárok a halál hatalmából való szabadulást közelebről? Ki a szabadító? Milyen sajátos elképzelés rejlik a szabadítás leírásai mögött? Melyek a szabadulást kifejező jellegzetes igék?

Az ószövetségi gondolkozás szerint a Seol az Istentől távoli hely, ahol az Isten hiánya a meghatározó, hiszen az ÚR az élet Istene, akinek nincs köze a halálhoz: az ÚR nem olyan, mint a környező népek termékenység istenei (Egyiptomban Ozírisz, Mezopotámiában Tammuz,⁶⁴ Szíriában Adonisz⁶⁵), akik élnek és meghalnak, majd újjáélednek.⁶⁶ Minden, ami bármi módon kapcsolatban áll a halállal, az tisztátalan az ÚR előtt, azaz vele összeegyeztethetetlen.⁶⁷ A halottak kikerültek az ÚR hatalmának hatásköréből.⁶⁸ Mindazonáltal a monoteiz-

⁵⁸ Ld. Zsolt 31:13, 88:5, 143:3, vö. JSir 3:6, Zsolt 28:1.

⁵⁹ Ld. Zsolt 38:18.

⁶⁰ l yXm' yjat Zsolt 7:3, 50:22.

⁶¹ A Seolban már nem lehet úgy Isten szabadító munkájára számítani, mint az élőkh földjén, nem lehet megemlékezni csodáiról, s azt dicséretben kifejezésre juttatni (ld. Zsolt 6:6, 88:11-13, Ézs 38:18k).

⁶² Ld. Zsolt 22:20, 38:23, 70:12, 71:2, 141:1.

⁶³ Ld. Zsolt 69:18, 102:3, 143:7.

⁶⁴ A vallásos szinkretizmus idején Tammuz kultuszának Jeruzsálemben is akadtak hívei (ld. Ez 8:14).

⁶⁵ Valószínűleg Adonisz isten jelképei Ézs 1:29-ben emlegetett kedvelt fák és kertek, Ézs 17:10-ben a szabadító Istennel szembeállított ültetvények és idegen vesszők. Hős 6:1k pedig lehet, hogy egy eredetileg Adoniszról szóló énekből megmaradt, közmondásszerű fordulatot idéz.

⁶⁶ Az idegen istenek elleni polémiában gyakran hangsúlyozza az Ószövetség, hogy az ÚR „élő Isten”: ld. Józs 3:10, 2 Kir 19:4, Hős 2:1. Az ÚR „nem hal meg” (Hab 1:12), „az ÚR él” (Zsolt 18:47).

⁶⁷ Ld. pl. Num 19:11 a holttestről, Num 19:16 az emberi csontokról és sírról, Lev 11:32-35 pedig az ezekkel érintkező edényekről, ruhadarabokról, kemencéről mondja, hogy tisztátalanná tesz. A halál tisztátalan voltából magyarázhatók azok a szigorú tiltások, melyek a halottidézésre vonatkoznak az Ószövetségben (pl. Lev 19:31, 20:6, 27, Deut 18:11).

⁶⁸ Ld. Zsolt 88:6 (a halottak „kikerültek kezedből” azaz hatalmadból); amikor Jób a „porba fekszik”, akkor még az Isten is hiába keresi (Jób 7:21). A Seolban az ÚR már nem tesz csodát a halottakkal, ott ismeretlenek csodái (Zsolt 88:11-13).

mus és az ÚR mindenhatóságába vetett hit kizárja annak lehetőségét, hogy a Seolban egy második isten legyen az úr; az Ószövetség számára elképzelhetetlen a halottak birodalmának ÚRtól független, önálló léte. A Seolban sem lehet Isten elől elrejtőzni.⁶⁹ A Seoltól fenyegetettek csak hozzá folyamodnak segítségért a halállal szemben, mert Ő afelett is rendelkezik. Egyedül Ő dönt a halál birodalmába való belépésről,⁷⁰ s azt egyedül Ő akadályozhatja meg, sőt egyedül Ő képes onnan visszahozni,⁷¹ hiszen Ő az élet forrása (Zsolt 36:8-10), s az ÚR a Seolból szabadító.

E szabadulás folyamatát leíró igéket 3 nagy csoportba lehet osztani eredeti jelentésük alapján. A legnagyobb és leggyakoribb csoportot azok az igék alkotják, melyek a szabadítást térben való – mégpedig rendszerint felfelé irányuló – mozgásként, *helyváltoztatásként* jelenítik meg (topográfiai aspektus). Az imádkozó ugyanis a sírba szállókhöz⁷² lett hasonló, a mélyből kiált, vadász vermébe, sötét börtönverembe, sírba került le, az alvilágba jutott. Mindezek a helymegjelölések a Seolt valahová a földkorong, az élők földje alá helyezik.⁷³ Az ÚR a szükségét szenvedőt ezért „kiragadja, kihúzza” (l xlt hifil, hxP; j vm hifil) a halálból. Más igék a Seol fogság jellegét hangsúlyozzák, amelyből korlátok nélküli, szabad területre „kihozza, kivezeti” (axy hifil) az ÚR az imádkozót, számára „széles teret ad” ([vy hifil valószínű eredeti jelentése), „kiszélesíti” (bj r hifil) a szorosságot,⁷⁴ őt „szabadon engedi” (fl m és fl P piél, Ál j : piél). Megint más leírások a Seol mélyben elterüléséből kiindulva arról számolnak be, hogy az ÚR „felhossa” (hl : hifil), mintegy a vízből „kimeri” (hl D piél), „felemeli” (p ll r pólél, bj c : piél) a halálban lévő, őt valamilyen menedékhelyen „biztonságba helyezi” (rt s hifil), vagy korábbi helyére, az élők földjére „visszahozza, -téríti” (bl v pólél és hifil), őt jelenlegi helyéről „elragadja” (j ql).

A szabadítás igéinek egy másik, sokkal kisebb csoportja *kiváltással* kapcsolatos. Tehát nem a halál birodalmának elhelyezkedése a hangsúlyos, hanem az, hogy kinek vagy minek a birtokában, hatalma alatt

⁶⁹ Ld. Zsolt 139:8, Ám 9:2 (az Isten ítélete elől nem lehet a Seolban elbújni).

⁷⁰ Ld. „a sír mélyére juttattál” (Zsolt 88:7), vö. Ám 6:9k, ahol nyilvánvalóan az ÚR az oka a haláleseteknek.

⁷¹ Ld. 1 Sám 2:6, Deut 32:39.

⁷² r/B ydr y: Zsolt 28:1, 30:4, 88:5, 107:23, 143:7, Ézs 14:19, 38:18, Ez 32:23.

⁷³ A yt j l „lenti” melléknév gyakran minősíti a Seol helyét (Zsolt 63:10, 86:13, 88:7, 139:15, J Sír 3:55). Ez a helymeghatározás bizonyára a Seolnak az élők világától való határozott elkülönülését hivatott kifejezni; a Seol gyakran az égtől is – azaz Isten lakóhelyétől – lehető legtávolabb eső hely: Zsolt 139:8, Ám 9:2, Jób 11:8, Ézs 7:11.

⁷⁴ Ezen igék szemantikai ellentétpárja a rr x gyök („összenyomottnak, szűknek, keskenynek lenni”) és a belőle képezett hr x főnév („szorosság”), mely a „baj, csapás” általános kifejezőjévé lett (vö. magyarban a nyomni és a nyomorúság szót).

van a szükségét szenvedő (forenzikus aspektus).⁷⁵ A *hdP*₁ és *laG*₁ ige olyan kereskedelmijogi eljárást ír le, melynek során személyek, ingatlanok vagy tárgyak nemcsak gazdát cserélnek egy bizonyos vételár kifizetése után (mint a megszokott vásárlást kifejező *hmq*₁ igével jelölt tranzakció esetén), hanem a kiváltott személy vagy áru korábbi helyzetéhez képest kedvezőbb, jobb vagy eredeti birtokviszonyba (vissza)kerül. A *laG*₁ igével kifejezett kiváltás a közeli hozzátartozó számára szent kötelesség volt, a *hdP*₁ viszont teljesen önkéntes jótettet jelentett.

Végül a szabadítás folyamatát leíró igék harmadik csoportja *seGt*₁-*seGról* beszél. A segítség bizonyos körülmények között egyet jelent a szabadítással. A nyomorúságban lévő segítségért kiált, mert önmaga nem boldogul egyedül. Számára Isten segítése a végső reménység, és az egyetlen lehetőség. Ebben a helyzetben a segítség éppen olyan sokat jelent, mint a szabadítás, s nem pusztán együttműködésről van szó. A gyámoltalan, tehetetlen embernek Isten „segítségére siet” (*rʾl*), a megingónak, megbotlónak, elesőnek⁷⁶ szilárd talajt ad a lába alá, és „megerősíti” (*qz*₁ és *ḫk* hifil), azaz stabilá teszi helyzetét, „támogatja” őt (*JmS*₁, *d[ʾs]*). A veszélytől fenyegetettet „megőrzi” (*rxt*₁) és „megóvja, megvédi” (*rmv*₁). Míg az eddig felsorolt igék a szükségét szenvedők minden csoportjának szabadítására használatosak voltak, addig a „meggyógyít (sebet)” (*apr*₁) és az „életre kelt, megelevenít” (*hyj*₁: *piel*) ige csak betegek esetén fordul elő.

A fent számba vett igékkel leírt szabadítás következtében milyen új helyzet áll elő az imádkozó sorsában? Néha egyértelműen testi gyógyulásról⁷⁷ olvasunk, más zsoltárok fogságból kiszabadulást feltételeznek, biztonságot és békét az ellenségek zaklatásaival szemben, boldog és áldott élet helyreállítását, a kétségbeesett vigasztalását, oltalomra találást, és a bűneinek bocsánatát.⁷⁸ Ez a megszabadítottból természete-

⁷⁵ A kiváltást, a kereskedelmi jogból vett képet feltételező igék használatát nyilvánvalóan elősegítette a halálnak itt-ott felbukkanó megszemélyesítése, melyhez a kánaáni Mót isten nevét vették kölcsön a szentírók (ld. pl. Jer 9:20). A Seol név is használatos ilyen értelemben (a héber Bibliában a Seol szó mindig névelő nélkül áll, mint a tulajdonnevek): csillapíthatatlan étvágya van (Ézs 5:14, Hab 2:5, Péld 27:20, 30:15k), elnyel (Péld 1:12, Zsolt 141:7), szövetséget lehet vele kötni (Ézs 28:15, 18), birtokából ki lehet váltani (Hós 13:14), sőt talán a Metuzsálem (Gen 4:18, *l av/ltm*) névben („Seol [*l av*] embere”) teofor elemként is megjelenik.

⁷⁶ Ld. 54. lábjegyzethez tartozó héber szavakat, melyek jelentésében az a közös, hogy a velük jellemzettnek nincs biztos talaj a lába alatt, hiányzik az erő a talpon maradáshoz, azaz a szükség nyomásának ellenállni. Ezért az ilyen ember úgy érzi, hogy bizonytalan, mocsáros talajon áll, vagy feneketlen mélységbe süllyed, kicsúszott a talaj a lába alól. Számára tehát a szabadítás egyet jelent erő, biztonság és szilárdság biztosításával, s — képes beszédben — sziklára állítással.

⁷⁷ Ld. Zsolt 30:3, 103:3b.

⁷⁸ A különféle szükséghelyzetek közül csak a betegséggel kapcsolatban esik szó a Zsoltárok könyvében bűnről (Zsolt 25:7, 38:4k, 19, 39:12, 51:3k, 9, 11, 107:17), s ezért

tes reakcióként örömet (הֵי מִצִּי) , ujjongást (לֵיבִי) és vigasságot (אִתֵּךְ)⁷⁹ vált ki („Gyászomat öröme fordítottad, leoldoztad gyászruhámat, és örömbé öltöztettél.” Zsolt 30:12), ami a szomorúság és panasz helyére lép, s amelyet magától értetődően meg akar osztani a kegyesekkel.⁸⁰ De az öröm az igazi élet ismertetőjele is. Az örömmel szorosan összefügg a hálaadás és fogadalom, melyet a panaszszóltárban a szenvedő megígér, a hálaadó énekben és hálaáldozatban (הֲדַתְּ יְיָ בְּזֵרְךָ⁸¹ הֲדַתְּ⁸²) pedig teljesíti. Az Isten dicsérete is az élet elidegeníthetetlen jele: csak az élők képesek az URat magasztalni.⁸³ Végül pedig a megszabadult ember kiváltsága, hogy az UR orcáját láthatja, amely csak az egyenesek előtt ragyog fel (Zsolt 11:7). Az Isten látása a keleti ember számára egyet jelentett az élettel, s nem pusztán annak költői képe volt, hogy a hívő megjelenhetett a templomban. Az látja az URat, aki megtapasztalta magán az Isten megszabadítását a halál fogságából. Az UR előtt lenni szabadításával, segítségével egyenértékű, míg a tőle távollét, és elválasztottság csak szorongattatást jelenthet.⁸⁴ Ezért a halál szorításából megszabadultak láthatják az UR orcáját (הֲזֵךְ אֵלַי, Zsolt 17:15), szemlélhetik jóságát (הֲחַיֵּה אֱלֹהִים בְּתִרְוֵךָ, Zsolt 27:13), állhatnak örökre (מִן הַיָּמִים לְעוֹלָם לְעוֹלָם, Zsolt 41:13), lakhatnak (עֲנִיפָאֵתָּה, מְרִיבֵי אֱלֹהִים, Zsolt 140:14) és járhatnak Őelőtte az élet világosságában (מִן הַיָּמִים לְעוֹלָם לְעוֹלָם, Zsolt 56:14). Már az ószövetségi kegyes is a halálból szabadítást megtapasztalva bizalommal nézhetett szembe a halál kihívásával: „az UR színe előtt járok az élők földjén” (מִן הַיָּמִים לְעוֹלָם לְעוֹלָם, Zsolt 116:9).⁸⁵

The Motif of the Deliverance from the Death in the Book of Psalms

Zoltán Hamar

megbocsátásról csak a gyógyulással összefüggésben beszélnek a zsoltárirók (Zsolt 32:5, 41:5, 103:3k, 107:20, 130:3k, vö. Ézs 33:24).

⁷⁹ Az öröm mindegyik fajta szabadulás esetén előfordul: Zsolt 9:3, 28:7, 30:12, 31:8, 43:4, 71:23, 97:11k, vö. Jób 33:26, 1 Sám 2:1.

⁸⁰ Pl. Zsolt 32:11, 35:27, 69:33.

⁸¹ Ld. Zsolt 107:22, 116:17.

⁸² Ld. Zsolt 50:14, 23, 56:13.

⁸³ Ld. Zsolt 6:6, 30:10, 88:11-13, 115:17, vö. Ézs 38:18k.

⁸⁴ Ld. Zsolt 31:23, 51:13.

⁸⁵ Ez persze nem jelentett az ószövetségi ember számára a biológiai halál kérdésére végleges megoldást — itt ugyanis a jelenvalónak érzett halál közeli állapotból való megszabadulásról volt szó —, hiszen jól tudta, hogy egyszer eljön az elkerülhetetlen halál. A látszólag a halál utáni életéről, feltámadásról szóló szakaszok (Zsolt 16:9-11, 17:15, 27:13, 49:16, 73:24-26) pontos jelentése vitatott az exegéták körében, de a modern magyarázók többsége nem lát bennük egyértelmű utalást az örök életre, feltámadásra.